

ȘTEFAN S. GOROVEI

UN DAR PIERDUT ȘI POSIBILA LUI SEMNIFICAȚIE

Jocul ironic și trist al soartei face ca, uneori, să supraviețuiască sau să ne stea mai la îndemână pentru studiu, izvoare și obiecte care pot oferi numai informații de mână a doua sau, oricum, comune, de serie, în timp ce altele, constituind mărturii istorice prin ele însele și capabile să furnizeze informații de maximă importanță, au dispărut, ori au ajuns în depozite foarte îndepărtate, ori s-au păstrat într-un singur exemplar, uneori și acela fragmentar.

Astfel, cu ceva vreme în urmă, am prezentat într-o ședință a Filialei Iași a Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie, știrea despre existența, la Suceava, în veacul al XIX-lea, a unei anafornițe de argint, dăruită Mitropoliei la 1649 de marele logofăt al Moldovei, Toderășco Ianovici. Două informații unice se cuprindeau în acea veche descriere a obiectului pierdut înainte de a se fi făcut vreo fotografie sau vreun desen: numele jupânesei lui Toderășco, necunoscut încă din documentele noastre interne, precum și stema acestui dregător cu origine necunoscută – un vultur bicefal¹. Altă dată, de la un fragment de piatră funerară, am putut reconstitui o frântură din biografia unui dregător al lui Ștefan cel Mare, ctitor uitat la Putna². Din patru fragmente de hârtie, am deslușit soarta tragică a fiilor lui Petru Carabăț, marele vornic prigonit de Ștefan cel Tânăr (Ștefăniță), la 1523³. O unică impresiune sigilară a fost de natură să pună într-o altă lumină întreaga veche sigilografie orășenească din Moldova medievală⁴, după cum o însemnare de danie din vremea lui Petru vodă Rareș, așternută pe o Evanghelie grecească – superb exemplar de artă comnenă trimis din Moldova la Muntele Athos – a condus la concluzii relative la semnificația restaurării unor relicve artistice ale Imperiului Bizantin⁵.

Obiectul despre care va fi vorba în continuare pare să fi dispărut (oricum, azi nu i se cunoaște vreun loc de păstrare), însă nu înainte de a fi fost fotografiată

---

¹ Ștefan S. Gorovei, *O stemă pierdută și semnificația ei*, comunicare în ședința din 14 noiembrie 2000 a Filialei Iași a Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie (cf. „Buletinul Institutului Român de Genealogie și Heraldică «Sever Zotta»”, II, 2000, 10–12, p. 9).

² Idem, *Un ctitor uitat la Putna și asocierea la atributele puterii suverane*, în **SMIM**, XXI, 2003, p. 257–270 (reluat în volumul colectiv *De potestate. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc*, sub tipar).

³ Idem, *Mărturiile unui document*, în **CI** (serie nouă), XII–XIII, 1981–1982, p. 308–310.

⁴ Idem, „Am pus pecetea orașului”, în **MI**, XII, 1978, 2, p. 35–38 și 55 (pecetea orașului Neamț – Târgul Neamț de azi –, cu legenda în limba latină: *S[igillum] civium de Nimcz*).

⁵ Idem, *Un dar uitat al lui Petru Rareș la Mănăstirea Dionysiou*, în volumul *Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani*, coordonator Paul H. Stahl, I, București, 2002, p. 323–330 (reluat în volumul colectiv *De potestate. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc*, sub tipar).

partea care, la vremea respectivă, a fost socotită (și nu fără dreptate, desigur) ca fiind cea mai importantă sau cea mai demnă de interes.

*

În primăvara anului 2001, pe când era în toi marea căutare a urmelor doamnei Maria de Mangop, în atmosfera prietenoasă și optimistă a Școlii Franceze de la Atena, am stăruiț îndelung și în repetate rânduri asupra unei cărți fundamentale, pe cât de prețioasă, pe atât de rară, cea a lui Gabriel Millet despre broderiile religioase de stil bizantin⁶. Acolo, într-unul din capitolele ingenioasei clasificări a epitrahilelor, am găsit menționată o broderie de acest fel, a cărei descriere nu se potrivea cu ceea ce știam deja. Iată informațiile preluate din menționata lucrare:

„**Putna** (Moscou), envoyé à Moscou, à l’occasion de la guerre de 1914–1918, publié par Iorga, Hist., IV, fig. 44 (p. 356), d’après une similigravure plus ancienne, dont la photographie nous a été communiquée par la Commission des Monuments Historiques de Roumanie. – Complet, manquent quelques glands.

Données historiques. – **Putna** (Moscou), portraits de deux figures en pieds, couronnées, les bras avancés, geste de prière. L’attitude et le cadre décoratifs se retrouvent sur une photographie de Tocilescu, publiée dans le Bulletin de la Commission des Monuments Historiques, III, 1910, p. 8, où se lisent les titres Ἰω Στέφανο(ς) βοεβόδα et Κῆρα Μαρία. Étienne, à notre gauche, est sans barbe. Il en est ainsi à Putna. Les inscriptions peu distinctes laissent deviner près de lui, dans le champ, à notre droite, «voevoda». Étienne et Marie se rencontrent encore à Putna même, sur un voile...”⁷.

Un epitrahil cu chipurile lui Ștefan voievod și al doamnei Maria, dar cu numele acestora în grecește – iată un lucru ciudat, mi-am zis. Stilul sec al descrierii date de Millet nu înlesnește înțelegerea faptelor. Pe de altă parte, cum să fi ajuns la Moscova, în împrejurările Primului Război Mondial, un epitrahil de la Mănăstirea Putna, de vreme ce, în momentul trimiterii tezaurului nostru în Rusia (1917), această ctitorie a lui Ștefan cel Mare se afla în afara hotarelor României?! Confuzia este evidentă și nu stărui asupra ei⁸. Se înțelege, numai, că în descrierea respectivei piese de la „Putna (Moscova)” Millet a făcut comparație cu o alta, având numele donatorilor în limba greacă, și a cărei fotografie fusese publicată în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”.

⁶ Gabriel Millet, avec la collaboration de Héléne des Ylouses, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947. Albumul cu planșe a apărut, sub același titlu, în 1939.

⁷ *Ibidem*, p. 18–19.

⁸ Cred că Millet a avut în vedere, de fapt, epitrahilul de la Dobrovăț, care, într-adevăr, s-a aflat printre odoarele trimise în 1917 la Moscova – cf. M. A. Musicescu, *Broderia din Moldova în veacurile XV–XVIII*, în volumul *Studii asupra tezaurului restituit de U. R. S. S.*, București, 1958, p. 156–157 și fig. 6 de la p. 153.

Peste aceste prime constatări s-a așternut timpul. Revenit în țară, altele au fost prioritățile și, mai apoi, grijile și nevoile. Însă informația aceasta, despre un epitrahil cu numele suveranilor Moldovei scrise în grecește, m-a obsedat, îndeosebi în vremea alcătuirii și a pregătirii pentru tipar a studiilor despre Maria de Mangop⁹, doamna care, pe icoana trimisă mănăstirii athonite de la Grigoriou, s-a intitulat *κυρά της Μολδοβλαχίας*¹⁰. Abia în ultima vreme am putut redeschide acest dosar, pentru a reface o poveste pe jumătate de roman polițist.

Un epitrahil cu numele lui Ștefan și al doamnei Maria în litere grecești lipsește din binecunoscutul *Repertoriu*, instrument de lucru de neînlocuit¹¹. Însă recenzând această lucrare la doi ani după apariție, Radu Popa reproșa faptul că s-au omis „cu desăvârșire din repertoriu câteva piese de broderie, dintre care unele mai există și azi iar altele, deși pierdute în momentul de față, au existat până nu de mult și au fost publicate. Este cazul epitrahilului de la Pătrăuți publicat de F. A. Wickenhauser (lucrarea figurează în bibliografie), a epitrahilului de la Voroneț, publicat de E. Turdeanu...”¹².

Reproșul lui Radu Popa era numai parțial întemeiat, întrucât în capitoul respectiv din *Repertoriu* se află o notă de subsol cu următorul conținut: „E. Turdeanu mai menționează un epitrahil de la Voroneț (cu portretele lui Ștefan cel Mare și al doamnei Maria), care însă s-a pierdut. Cf. Turdeanu E., *La broderie religieuse roumaine. Les étoles*, p. 37–39, pl. VI”¹³.

Mergând pe urmele acestei indicații, am ajuns la lucrarea lui Emil Turdeanu, tipărită în 1941, și iată ce am găsit: „L’Académie Roumaine possède dans sa collection d’Estampes la photographie partielle d’un épitrachilion, inédit jusqu’ici, qui se trouve au monastère de Voroneț en Bucovine. Malheureusement, cette photographie ne reproduit que les portraits du prince Etienne et de son épouse Marie, de même qu’une étroite partie des panneaux voisins. Le couple princier est imagé exactement dans la même attitude et avec la même expression que dans l’étole de Dobrovăț. Ce qui est une preuve bien venue pour nous attester la fidélité de ce type de portrait à la réalité. Des niches à colonnettes encadrent les

⁹ Ștefan S. Gorovei, „*Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei*”, I, în **SMIM**, XXII, 2004, p. 9–50; idem, Maria Magdalena Székely, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria Asanina Paleologhina*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlas al credinței creștine*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 81–112 + 44 ilustrații.

¹⁰ G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l’Athos*, Première partie, Paris, 1904, p. 175. Despre relațiile domnilor Moldovei cu Mănăstirea Grigoriou – cf. Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma, 1986 („*Orientalia Christiana Periodica*”, 227), p. 269–272.

¹¹ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, red. M. Berza, București, 1958 (în continuare: *Repertoriul*).

¹² „*Studii*”, XIII, 1960, 2, p. 260.

¹³ *Repertoriul*, p. 334, nota 1.

personnages mais, cette fois, les cadres s'appuient sur des têtes de lions, telles qu'on les retrouve seulement dans l'étole byzantine de Putna No. 99..."¹⁴.

Pentru autorul acestei descrieri, epitrahilul în cauză trebuie datat în jurul anului 1488, când Ștefan a ctitorit „le monastère de Voroneț, dans lequel fut retrouvée l'étole” și el ar constitui „encore un fleuron de ce magnifique atelier de Putna”, „un vestige de plus de ces oeuvres somptuaires qu'Etienne faisait faire dans son monastère préféré de Putna, à l'intention de ses nouvelles fondations qui surgissaient à une allure rapide dans toute l'étendue du pays”¹⁵.

În această amănunțită, poetică și emoționată descriere, regretatul savant, a cărui prietenie m-a onorat în ultimii ani ai vieții sale, a făcut, însă, o eroare și o omisiune deopotrivă de inexplicabile. La vremea când el a scris și a tipărit studiul său despre epitrahile, mănăstirea de la Voroneț nu mai exista de vreo 160 de ani. Desființată curând după integrarea Bucovinei în împărăția habsburgică, ea a fost reînființată (însă ca mănăstire de maici) abia după Revoluția din Decembrie 1989. Astfel încât e imposibil ca respectivul epitrahil să fi fost „regăsit” – necum să se fi „aflat” încă, în perioada interbelică – la Mănăstirea Voroneț. E o eroare provenită dintr-un *lapsus memoriae*. Și omisiunea: din descrierea sa, profesorul Turdeanu a omis numele donatorilor. Însă fotografia pe care a dat-o în anexele studiului său (planșa VI) arată că aceste nume au fost scrise cu litere grecești.

Așa s-a născut întrebarea: este, oare, epitrahilul descris de Emil Turdeanu altul decât acela menționat de Gabriel Millet ?! Oricum, în literatura de specialitate „epitrahilul de la Voroneț” a avut o viață lungă. I. D. Ștefănescu, într-o lucrare tipărită în 1964¹⁶, descria – după Emil Turdeanu, dar fără să reproducă ilustrația – această broderie, observând „pecetluirea” coloanelor cu „capetele leonine, *tratate heraldic*”, însă cu un detaliu eronat în descriere: „Inscripții în *caractere cirilice* dau numele domnului și al soției sale”¹⁷. Încă și în 1970, Corina Nicolescu a reprodus

¹⁴ Émile Turdeanu, *La broderie religieuse en Roumanie. Les étoles des XVe et XVIe siècles*, în „Buletinul Institutului Român din Sofia”, I, 1, București, 1941, p. 37–38.

¹⁵ *Ibidem*, p. 38.

¹⁶ I. D. Ștefănescu, *Broderiile de stil bizantin și moldovenească în a doua jumătate a sec. XV. Istorie, iconografie, tehnică*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, București, 1964, p. 479–539. Din motive pe care nu le cunosc, acest volum – alcătuit aproximativ odată cu *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă* – a așteptat câțiva ani până să vadă lumina tiparului; în 1958, M. Berza menționa studiul său, *Trei tetraevanghiele ale lui Teodor Mărișescul în Muzeul istoric de la Moscova*, ca fiind „sub tipar, în volumul *Ștefan cel Mare și cultura moldovenească în veacul al XV-lea*” (cf. *Repertoriul*, p. 445); la fel a procedat și Alexandru Elian, menționând studiul care trebuia să-i fie tipărit în acel volum (*Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*) ca fiind „sous presse” – cf. Alexandru Elian, *Les rapports byzantino-roumains*, în „Byzantinoslavica”, XIX, 1958, p. 218, nota 25. Dacă și studiul lui I. D. Ștefănescu a fost destinat de la început volumului respectiv, atunci reperul cronologic nu mai este 1964, ci 1957–1958. Totuși, pe la aceeași vreme, Virgil Vătășianu scria doar despre patrafirul „între timp pierdut”, fără o localizare precisă (Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București, 1959, p. 934).

¹⁷ *Ibidem*, p. 485; sublinierile îmi aparțin.

aceeași imagine fragmentară a epitrahilului „dăruit mănăstirii Voroneț (azi pierdut)”¹⁸.

În recenzia sa din 1960, Radu Popa menționa – între omisiuni – nu numai epitrahilul „de la Voroneț, publicat de E. Turdeanu”, ci și pe acela „de la Pătrăuți publicat de F. A. Wickenhauser”. Am urmat, deci, ancheta mea de detectiv apelând la Wickenhauser. În 1881, acest extraordinar cercetător al istoriei Bucovinei – un om căruia știința istorică românească îi datorează mai mult decât ar vrea să-i recunoască – a relatat că în biserica de la Pătrăuți se află un epitrahil uzat, de factură bizantină, din vremea fondatorului Ștefan, cu chipul acestuia și al doamnei sale înconjurată de cuvintele „Jo Stefanos Woewoda” și „Kyra Maria”¹⁹. Această informație *precisă* a fost folosită în 1929 de preotul Erast Costea (Hostiuc), însă doar preluând (în traducere) cuvintele lui Wickenhauser²⁰. Din felul în care a descris portretele domnești²¹, s-ar putea deduce că autorul a văzut epitrahilul cu ochii săi, la locul de păstrare, adică în biserica de la Pătrăuți; din păcate, el nu a făcut altceva decât să traducă, pur și simplu, însemnările lui Wickenhauser²². Mai departe, informațiile și descrierile au trecut într-un articol publicat în 1960 de N. Grămadă²³, care a creat și el aceeași impresie, că ar fi văzut epitrahilul la Pătrăuți²⁴.

După cum se constată, singurul care a descris broderia având-o sub ochi a fost austriacul F. A. Wickenhauser, care, din păcate, nu a dat nici o imagine. Iar cei doi istorici români menționați au procedat ca și alți confrăți, *lăsând să se creadă* o realitate care nu existase...

¹⁸ Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Țările Române. Secolele XIV–XVIII*, București, 1970, p. 128; v. și p. 126 („epitrahilele de la Voroneț și Dobrovăț”).

¹⁹ Franz Adolf Wickenhauser, *Molda oder Beiträge zur Geschichte der Moldau und Bukowina*, I. Band, *Geschichte der Klöster Homor, Sct. Onufri, Horodnik und Petrautz*, Cernăuți, 1881, p. 79: „Aus der Zeit der Kalugerinnen und aus der des Stifters Stefan sind nur (die Pfarrbücher beginnen erst mit dem J. 1801) einige abgenützte Epitrahil, auf welchen zwischen zerstreuten Buchstaben Bildnisse gestickt sind – byzantinische Arbeit, wie dies aus den Zeiten: «Jo Stefanos Woewoda und Kyra (Herrin) Maria», zu entnehmen ist – und die Kirche (jetzt Pfarrkirche) noch übrig”.

²⁰ Erast Hostiuc, *Istoricul fostei mănăstiri de maici din Pătrăuți pe Suceava*, extras din „Candela”, XL, 1929, 7–9, p. 49: „De pe timpul călugărițelor și al ctitorului ei, s-au păstrat în biserică numai câteva epitrahile uzate, brodate în icoane și presărate, peste tot, cu litere – lucru bizantin, precum se poate înțelege din șirele «Ion Stefanos voevoda și Kyra (Domna) Maria»”.

²¹ *Ibidem*: „Broderia mantalelor este de aur și argint, fața din mătăasă și amândoi poartă coroane pe cap. Ștefan e blond și fără barbă și poartă o cruce mare în mâna stângă; Maria însă ține o astfel de cruce la piept”.

²² Franz Adolf Wickenhauser, *op. cit.*, p.246: „Die Stickerei der Mäntel ist Gold und Silber, das Antlitz in Seide und beide tragen Kronen auf den Häupten. Stefan, blond und bartlos, trägt ein gr. Handkreuz in der Linken vor sich. Maria hält ein solches an der Brust”.

²³ N. Grămadă, *Biserica din Pătrăuți*, în *MMS*, XXXVI, 1960, 3–4, p. 244–247.

²⁴ *Ibidem*, p. 246: „Din vremea marelui domnitor Ștefan, ctitorul bisericii Pătrăuți, s-au păstrat numai câteva epitrahile uzate, de execuție bizantină, brodate în icoane și presărate peste tot cu litere. Un epitrahil ne înfățișează chipul lui Ștefan cel Mare și al doamnei Maria, cu inscripția: Io Stefanos Voevoda, Kyra Maria. Broderia mantalelor e de aur și argint, iar fața din mătase. Ambele figuri poartă coroana. Marele voievod e blond fără barbă, cu o cruce în mâna stângă”.

Prin urmare, avem, pe de o parte, o imagine parțială a unui epitrahil, despre care se spune că a fost dăruit *Mănăstirii Voroneț*, cu portretele domnești însoțite de explicații grecești și, pe de altă parte, descrierea unui epitrahil care, în 1881, se găsea la *Pătrăuți*, de asemenea cu portrete domnești însoțite de explicații grecești. Sunt, deci, două, sau e numai unul singur ?!

Așa am ajuns, într-un târziu, să verific și cealaltă trimitere a lui Millet, la „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice” din 1910. Aici, în adevăr, arhitectul Spiridon P. Cegăneanu a reprodus cele două chipuri princiare cu numele în grecește, cu indicația *Poale de epitrafir de la Ștefan cel Mare*²⁵ și cu următoarea explicație: „Proveniența nu o cunosc. Clișeul a fost găsit într-o serie de peste o sută de clișee de obiecte și de monumente bisericești, făcute de regretatul Gr. G. Tocilescu”²⁶. Este absolut aceeași imagine pe care a reprodus-o și profesorul Turdeanu, indicând, însă, o fotografie din colecția de stampe a Academiei Române. Nu cunosc soarta clișeele lăsate de Gr. G. Tocilescu (1850–1909) Muzeului Național de Antichități (pe care l-a condus vreme de aproape trei decenii), mărturie a formidabilei sale strădanii de a aduna informații istorice sortite pieirii; însă dacă pe clișeul său nu era nici o însemnare privind locul de păstrare a broderiei (cum ne spune Cegăneanu), e de la sine înțeles că o eventuală mențiune de pe o fotografie ulterioară, realizată după acest clișeu, nu mai are nici o relevanță.

Prin urmare, trebuie să conchidem că ne aflăm în fața unei multiple confuzii, care abia acum se limpezește. Există – sau a existat – **un singur epitrahil cu portrete domnești explicate în grecește**. Franz Adolf Wickenhauser i-a semnalat existența la Pătrăuți în 1881; Grigore G. Tocilescu – urmând, probabil, această semnalare apărută chiar în anul când a devenit director al Muzeului Național de Antichități – a fotografiat chipurile domnești; în 1910, Spiridon P. Cegăneanu a publicat aceste chipuri, după clișeul lui Tocilescu; în 1941, Emil Turdeanu a reprodus aceeași imagine, după o fotografie de la Academia Română, afirmând că epitrahilul ar fi fost dăruit Mănăstirii Voroneț, unde s-ar fi aflat încă la vremea aceea (în perioada interbelică); în 1947, Gabriel Millet a menționat acest epitrahil într-o formă confuză (poate și pentru a evita explicații pe care nu le putea da), care lasă și posibilitatea de a se conchide că e vorba de o broderie de la Putna, trimisă la Moscova. După Al Doilea Război Mondial, specialiștii au păstrat ambele localizări ale epitrahilului, anume Voroneț și Pătrăuți. Sper că, de azi încolo, nu se va mai vorbi decât de **epitrahilul de la Pătrăuți**.

*

Însă, odată stabilită această certitudine, o incertitudine apare: acest epitrahil a fost destinat de donatori Mănăstirii Pătrăuți, sau a ajuns întâmplător

²⁵ Sp. P. Cegăneanu, *Din odoarele bisericești ale Muzeului Național*, în **BCMI**, III, 1910, p. 8 (v. și p. 6).

²⁶ *Ibidem*, p. 10, nota 22.

acolo, fie în veacurile XVI–XVIII, fie după desființarea mănăstirii, între obiectele lăcașului devenit biserică parohială a satului Pătrăuți ?

Pentru a încerca un răspuns, trebuie să examinăm mai îndeaproape broderia, în măsura îngăduită de fotografia pe care o avem la îndemână.

Siluețele donatorilor, încoronate și așezate față în față pe cele două laturi ale epitrahilului, sunt înfățișate în atitudine de rugă, cu mâinile întinse înainte; în mâna stângă, Ștefan ține o cruce dublă, iar doamna Maria – o cruce simplă. În jurul acestor siluete „plutesc” litere despre care nu se poate spune că sunt tipic grecești, dar ele dau numele donatorilor în forma grecească. Se citesc fără dificultate:

ΙΘ ΓΤ[...]ΦΑ[...]Ο[...] ΒΟΕΒΟΔΑ
ΚΗΡΑ ΜΑΡΗΑ

Și domnul, și doamna stau sub câte o arcadă, ale cărei coloane laterale – sprijinite pe postamente bine conturate – au un fel de capiteluri înfățișând un cap de animal mare (felină). Fotograficul a mai prins câte un mic fragment de deasupra și de dedesubtul portretelor. Sus, se văd postamentele coloanelor și partea inferioară a unor veșminte (desigur, ale sfinților care erau brodați acolo); jos, după o mică bandă ornată cu vrejuri, urmează o înlănțuire de cruci de o factură aparte (de altfel, pentru modelul acestei cruci a reprodus Spiridon P. Cegăneanu, în 1910, imaginea acestor *Poale de epitrafir de la Ștefan cel Mare* !). Singurul element care permite o individualizare mai strânsă a broderiei este capul de animal care, la toate cele patru coloane vizibile în fotografie, închipuie capitelul.

Un alt epitrahil în care apar aceste „nișe” cu coloane având capitelurile în chip de cap de leu se păstrează în tezaurul Mănăstirii Putna (așa-numitul **Putna 98**²⁷). Inscripția „de danie în limba slavonă, dispusă pe două rânduri, brodată cu fir și mătase roșie și albastră” – „considerată de unii cercetători ca adăugată ulterior” – dă numele lui Ioan Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei și data, 6977 (1469) iunie 15²⁸. Însă această inscripție s-a vădit buclucașă: încă lui Gabriel Millet lectura datei – oferită de O. Tafrali²⁹ – i s-a părut nesigură, păstrând-o însă ca „preferabilă”³⁰. Examinând-o cu toată atenția și stăruința, profesorul Petre Ș. Năsturel a ajuns la concluzia că vâleatul ar fi fost rău citit și că, în loc de 6977

²⁷ După numerotarea fixată de Tafrali: O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna. Texte*, Paris, 1925, p. 60, nr. 98 și pl. L; G. Millet, *op. cit.*, p. 24–25; *Repertoriul*, p. 285, nr. 83 și fig. 199–201; Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, București, 1969, p. 30–31 (catalog, nr. 11); Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, București, 1982, p. 41 (catalog, nr. 3); Maria Ana Musicescu, Ana Dobjanschi, *Broderia veche românească*, București, 1985, p. 15 și 35–36 (catalog, nr. 15); Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p. 303–306, nr. 41.

²⁸ *Repertoriul*, p. 285, nr. 83.

²⁹ O. Tafrali, *op. cit.*, p. 60.

³⁰ Gabriel Millet, *op. cit.*, p. 24.

(1469), s-ar afla 6997 (1489)³¹. Lăsând deoparte toate consecințele acestei eventuale redatări³², rămâne apropierea celor două broderii după un criteriu sigur.

Tot la Putna se mai păstrează un epitrahil – cunoscut în literatura de specialitate ca **Putna 99**³³ –, cu sfinții așezați sub arcade, ale căror coloane au capitelurile în chip de cap de fiară; această broderie somptuoasă și bine păstrată nu are nici o inscripție și nici o dată. Specialiștii sunt de acord să o considere operă bizantină. În lucrătura poalelor sale, se descifrează vulturul bicefal, schematic, dar foarte ușor de recunoscut, exact așa cum se află și pe epitrahile descoperite în mănăstirile athonite Marea Lavră³⁴, Stavronikita³⁵ și Dionysiou³⁶. Gabriel Millet a semnalat, încă din 1947, această schematizare treptată a păsării împărătești³⁷, iar Maria Theocharis, în 1974, a făcut și proba grafică, prin alăturarea unor desene³⁸, așa încât identificarea nu mai comportă nici o controversă.

În literatura de specialitate, acest al doilea epitrahil de la Putna – **Putna 99** – cu capete de leu la coloane și vulturi bicefali schematici, este apropiat, tocmai din cauza prezenței acestor două elemente, de un epitrahil aflat în Mănăstirea Sf. Ioan Teologul din Patmos. La ambele capete ale acestei broderii, panourile penultime au, în centru, câte un medalion mare, cu vulturul bicefal fără nici o schematizare, iar în colțuri patru medalioane mai mici, cu câte o cruce cu raze. La fâșia care cade în dreapta purtătorului, această compoziție este mărginită sus și jos de câte o bandă cu un straniu desen zoomorf, în care doi dragoni afrontați flanchează un cap de

³¹ Petre Ș. Năsturel, *Date noi asupra unor odoare de la Mănăstirea Putna*, II, în *Rsl*, IV, 1960, p. 274.

³² Cf. *ibidem*, p. 274–276.

³³ O. Tafrafi, *op. cit.*, p. 61, nr. 99 și pl. L; G. Millet, *op. cit.*, p. 29–31; *Repertoriul*, p. 326, nr. 110 și fig. 233–235; Claudiu Paradis, *op. cit.*, p. 291–294, nr. 36; **nu este înregistrat** de Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, și nici de Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*. La Maria Ana Musicescu, Ana Dobjanschi, *Broderia veche românească*, p. 38 (catalog, nr. 26), fișa este identificabilă doar după indicația care însoțește fig. 26 – reproducere în culori (fragmentară) a poalelor cu vulturii schematici –, întrucât trimiterea bibliografică din fișa respectivă nu este corectă; tot aici, o eroare mai gravă s-a strecurat în redactarea fișei de catalog nr. 25 (p. 37), pentru epitrahilul **Putna 95** (*Repertoriu*, p. 322–325, nr. 108 și fig. 232): „Inscripția de danie [...] în limba greacă. Numele personajelor în limba slavonă”. În realitate, este exact **invers**: inscripția de danie este în limba slavonă, iar numele sfinților (nu ale *personajelor*, adică ale donatorilor, care nici nu sunt reprezentați) în limba greacă ! Socotese necesară această corectare nu din motive de pedanterie științifică, ci pentru a preveni nașterea altor confuzii, în legătură cu folosirea limbii grecești în inscripțiile de danie ale lui Ștefan cel Mare. În stadiul actual al cunoștințelor, *epitrahilul „de la Pătrăuți” rămâne singura broderie în care limba greacă a depășit folosirea tradițională, limitată doar la numele sfinților*.

³⁴ Gabriel Millet, *op. cit.*, pl. XXIII.

³⁵ *Ibidem*, pl. XXXIII.

³⁶ *Ibidem*, pl. XXXIV; v. și pl. XXIX (epitrahil de la Sveta Troica).

³⁷ *Ibidem*, p. 18; tot la Lavra, pl. XXXV.

³⁸ În volumul *Μονή Σταυρονικήτα. Ιστορία - Εικόνες - Χρυσοκεντήματα*, Atena, 1974, p. 229, fig. 113.1 (epitrahilul de la Patmos; v. mai departe, în text) și 113.2 (epitrahilul de la Stavronikita; ilustrație în culori la fig. 64).

animal mare, înscris într-un medalion central, format din cozile lor; banda cu această compoziție se regăsește, distribuită asimetric, pe toată broderia, cu rolul de a separa panourile cu chipuri de sfinți³⁹. Maria Theocharis a socotit acest epitrahil o mostră de artă paleologă și l-a datat în secolul al XV-lea⁴⁰; capul de fiară ar fi, după opinia acestei specialiste din Grecia, „a buffalo mask”⁴¹. Anterior, Pauline Johnstone îl atribuise primei jumătăți a veacului al XV-lea, acceptând că ar ilustra „a connection with the imperial house or with the Patriarchate in Constantinople”⁴²; după opinia acestei specialiste din Anglia, avem de-a face nu cu capete de bivoli, ci de leu – „lion masks”⁴³. Este evident că, în această compoziție, capul de animal (accept identificarea cu leul !), înfățișat de-sine-stătător, în medalionul format din cozile a doi dragoni afrontați, sugerează mai degrabă o *emblemă*, decât un simplu motiv decorativ.

O piesă apropiată, epitrahilul de la Tismana, mai veche și mai somptuoasă, oferă imaginea acestui cap de felină mare, plasat tot de-sine-stătător, dar într-o altă compoziție; spre partea inferioară a fiecărei laturi, se află un model complicat, a cărui descriere o preiau din cartea lui Millet: „L’entrelacs prend l’aspect d’une étrange rosace, sorte de chaîne, composée de larges anneaux à trois cordons, bizarrement déformés, où l’on croit apercevoir un souvenir du quatre-feuilles. Il enferme de petits motifs sans relief, jetés sur le fond et adaptés aux vides: *têtes de fauve* et branchages, au cœur de la rosace, feuilles à trois lobes, une ou deux à la tige, tournées en sens divers, dans les anneaux et aux angles du cadre. *Motif rare et digne d’attention*”⁴⁴. Ceea ce Millet numește aici „tête de fauve”, cap de animal sălbatic, este un cap de felină, cu urechi rotunjite și bărbie proeminentă. Din fericire, această broderie are o paternitate sigură și o datare destul de strânsă: a aparținut lui Anthim Critopoulos, mitropolit al Țării Românești în veacul al XIV-lea și, pe criterii logice, a fost datată „aux environs de 1380”⁴⁵.

Nu-mi este îngăduit, *nu-mi îngădui*, să duc această investigație în direcția istoriei artelor, unde motivele, modelele și sursele lor constituie un teren fragil și lunecos, pe care doar cu dificultate se pot afla repere ferme. Însă, din cele prezentate, se vede că epitrahilul „nostru”, de la Pătrăuți, se așează alături de **Putna 98** și **Putna 99**, făcând parte din aceeași familie.

---

³⁹ Cf. Maria Theocharis, *Εκκλησιαστικά χρυσοκέντητα*, Atena, 1986, p. 36, fig. 19; eadem, *Church Gold Embroideries*, în volumul *Patmos. Treasures of the Monastery*, ed. Athanasios Kominis, Atena, 1988, p. 206, fig. 8 și 9, descriere și comentariu la p. 192–193.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Maria Theocharis, *Church Gold Embroideries*, p. 192.

⁴² Pauline Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, Londra, 1967, p. 100; pentru datare, v. p. 44.

⁴³ *Ibidem*, p. 100.

⁴⁴ Gabriel Millet, *op. cit.*, p. 5 (sublinierile îmi aparțin).

⁴⁵ *Ibidem*, p. 4. Pentru epitrahilul de la Tismana, v. și Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, p. 8 și fig. 3.

Din cât m-am putut informa până acum, mă simt îndemnat să formulez nu o ipoteză, ci mai degrabă o sugestie, de care să se țină seama în cercetările viitoare. Anume, capul acesta de fiară, reprezentat o vreme liber, ca o *emblemă* (Patmos, dar și Tismana), mai apoi redus la un capitel (dar și capitellurile erau de atâtea ori armoriolate !), pare a veni din tezaurul heraldic sârbesc, sau, în termeni mai apropriați, din ceea ce se numește *armorialul iliric*; în anii din urmă, s-au făcut, de altfel, insistente apropieri și sugestive conexiuni între acest însemn și familia Brancovici⁴⁶.

Dacă aceste apropieri sunt întemeiate, atunci trebuie să observăm, la rândul nostru, că, din câte epitrahile s-au făcut (ori s-au păstrat) în Moldova, au capul de felină numai cele trei, menționate aici, și din care două se află la Putna. La Putna – unde a ajuns, în împrejurări necunoscute, și marele epitaf al *kesarissei* Eufemia și al *vasilissei* Eupraxia, soția și fiica lui Uglieșa, căzut, cu fratele său, regele Vukașin, în lupta de la Cernomen, pe Marița, la 26 septembrie 1371. La Putna – unde s-a îngropat, în 1500, și doamna lui Radu cel Frumos, Maria zisă Despina, a cărei ascendență „ilirică” este, totuși, cea mai plauzibilă⁴⁷. Așezând aceste frânturi de certitudine alături de epitrahilul pierdut, apare ca mai veridică presupunerea că respectiva broderie datează, în adevăr, din anii când Ștefan cel Mare era căsătorit cu Maria Voichița – fiica Despinei – și nu din anii căsătoriei cu Maria Asanina Paleologhina, cum ne-ar ispiti numele perechii princiare date în grecește.

Or, aceste nume în grecește, în ultimele două decenii ale veacului al XV-lea, conduc spre singura biserică din Moldova lui Ștefan cel Mare unde și inscripțiile din pictură sunt scrise în aceeași limbă: Pătrăuți. Cu alte cuvinte, este foarte probabil că **broderia pierdută a făcut, în adevăr, parte din vechea zestre a Mănăstirii Pătrăuți**. Ajungând la această concluzie, misterul nu scade, ci crește, dacă vom adăuga amănuntul că *Tetraevanghelul* dăruit la Pătrăuți în 1493 pare a fi materializat – după cum se înțelege din însemnarea sa dedicatorie – o inițiativă a doamnei Maria Voichița⁴⁸.

---

⁴⁶ Cf. *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*, Edited by David Buckton, Londra, 1994, p. 209–211 – comentariile asupra „motivelor” zoomorfe (șoim, dragon și cap de felină mare) aflate pe o cingătoare (nr. 225) împreună cu numele „Branko”, identificat ca fiind al strămoșului familiei Brancovici. Urmașii lui Branko au purtat în stema lor un leu. V. și John A. Goodall, *An Illyrian Armorial in the Society's Collection*, în „The Antiquaries Journal”, 75, 1995, p. 278 (nr. 22).

⁴⁷ Cf. Ștefan S. Gorovei, *O întregire la genealogia Basarabilor*, comunicare în ședința din 22 decembrie 1975 a Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie de pe lângă Institutul de Istorie „N. Iorga” din București. Nu insist, aici, asupra opiniilor exprimate ulterior de istoricii Andrei Pippidi și Ștefan Andreescu, întrucât îmi propun să revin eu însumi asupra acestui subiect într-o comunicare viitoare.

⁴⁸ *Repertoriul*, p. 403, nr. 155. Socotit multă vreme pierdut, acest manuscris a fost regăsit într-o bibliotecă din New York – cf. Virgil Cândea, *Comori de artă din vremea lui Ștefan cel Mare*, în **MI**, XX, 1986, 1 (226), p. 20–22; reluat, cu ilustrațiile adecvate, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, p. 11–18.

Și, pentru a adăuga piese în plus în acest dosar, voi mai spune că la Putna se păstrează și doi lei de piatră: unul, mic, e prins într-o pisanie cu stemă făcută de Alexandru Lăpușneanu la 1559⁴⁹; celălalt, mare, pare a fi stat în picioare (pe labele din spate), un leu „rampant”. Vin, oare, acești lei din moștenirea sârbească, împospătată apoi de căsătoria lui Petru vodă Rareș cu Elena Ecaterina Brancovici, doamna cea „de Dumnezeu încoronată”, „fiica lui Ioan Despot împăratul”⁵⁰ ?!

Constatările se succed și se leagă. Doamna Elena e cea care dăruiește, în 1536, Putnei un pocrovăț – acoperământ pentru sfintele vase –, broderie compusă din bucăți tăiate, probabil, dintr-un vechi veșmânt presărat cu vulturi bicefali oarecum atipici. Gestul pare normal. Dar el ridică și un semn de întrebare. Se știe bine ce scandal a provocat părăsirea Putnei ca necropolă princiară de către Petru Rareș și investirea Probotei cu această calitate (la sugestia lui Grigore Roșca). Fragmentelor din veșmântul cu vulturi împărătești le-ar fi stat bine la Probota, a cărei pisanie evocă tocmai „domnia împărătească” a lui Petru Rareș. Mi se pare că această danie la Putna poate să aibă altă semnificație. Fiica lui „Despot împăratul” a putut dăruii, cred, fragmentele dintr-o veche mantie – probabil o moștenire de familie, purtată poate și de ea însăși – acolo unde se afla deja o altă relicvă sârbească, epitaful celor două prințese din veacul al XV-lea. Astfel, am avea dovada unei cronologii relative (cum ar spune arheologii): cred că marele epitaf sârbesc a putut ajunge la Putna din zestrea Mariei Despina, soția lui Radu cel Frumos sau – la rigoare – din tezaurul acestuia, capturat de Ștefan cel Mare la 1473.

Constatările se succed – unele se alătură, altele stau deja în conexiuni variate. Această înșiruire e cel puțin de natură să deschidă perspective noi în cercetarea istoriei lui Ștefan cel Mare ca istorie a puterii. E posibil că ne aflăm pe drumul identificării a ceea ce s-ar putea numi *succesiunea sârbească*. Dar drumul acesta ne rămâne a-l străbate, pe îndelete, în întâlniri viitoare.

---

⁴⁹ G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București, 1928, p. 140 – descriere și traducerea pisaniei; Episcopul Melchisedec, *O vizită la câteva mănăstiri și biserici antice din Bucovina*, în **RIAF**, an. I, 1883, vol. I, fasc. II, p. 258 – textul slav; un desen în planșa 13 (nr. 7), anexată acestui studiu.

⁵⁰ G. Balș, *op. cit.*, p. 98 (pisania bisericii Episcopiei de Roman, 1550), 110 și 113, fig. 127 (biserica Învierii din Suceava, 1551), 118 și fig. 133 (biserica Uspenia din Botoșani, 1552). Pentru pocrovățul cu vulturi bicefali, dăruit Putnei de Elena doamna la 1536, v. Petre Ș. Năsturel, *Întregiri la istoria lui Petru Rareș*, în **RI** (serie nouă), VIII, 1997, 7–8, p. 499–501. Rămâne misterios semnul purtat pe piept de vulturii bicefali: un fel de **V** străpuns în ramura stângă (heraldic) de o săgeată așezată în bandă și cu vârful în jos.

